

MAREK OKÓLSKI, AGNIESZKA FIHEL,
*DEMOGRAFIA. WSPÓŁCZESNE ZJAWISKA
I TEORIE*WYDAWNICTWO NAUKOWE SCHOLAR,
WARSZAWA 2012

Ostatnia dekada (2003–2012), w stosunku do poprzednich była okresem zauważalnego wzrostu liczby publikacji polskich autorów, które można traktować jako podręczniki lub opracowania wspomagające i ułatwiające uczenie się i nauczanie demografii na poziomie wyższym. Niektóre z tych prac uzyskiwały lokalny zasięg docierając głównie do uczelni jednego tylko ośrodka akademickiego lub regionu. Większość funkcjonuje jednak w obszarze całego kraju.¹

Uwaga powyższa dotyczy także książki Marka Okólskiego i Agnieszki Fihel, której tytuł został wyżej podany. Ujęcie koncepcyjne podręcznika nawiązuje do wymienionej w przypisie innej publikacji M. Okólskiego. Przyjęty zakres rzeczowy oraz sposób uporządkowania rozpatrywanych wątków analitycznych i ich różnorodność sprawiają, że omawiana praca jest dziełem oryginalnym, rokującym utrzymanie się przez lata na rynku podręczników akademickich, przede wszystkim dla ekonomicznych i humanistycznych kierunków studiów. Nakład wydania pierwszego jest zresztą dość wysoki (1200 egz.).

Lektura podręcznika pozwala wyraźnie wyodrębnić w nim dwie części. Pierwszą z nich stanowią rozdziały I, II, III, w których Autorzy omawiają kolejno – podstawowe kategorie lub pojęcia stosowane w obszarze demografii, zwracając uwagę na zmienność ich znaczenia w czasie, zwięźle charakteryzują metody i procedury stosowane w analizach demograficznych, określają również przedmiot i obszar badań

¹ Utrzymując porządek chronologiczny ukazywania się sygnalizowanych publikacji, wymienić można kolejno prace: J. Balicki, E. Frątczak, Ch. Nam, *Przemiany ludnościowe. Mechanizmy przemian ludnościowych, globalna polityka ludnościowa*, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2003. J.Z. Holzer, *Demografia*, Wyd. VI, PWE, Warszawa 2003 – jest to podręcznik funkcjonujący w polskich uczelniach wyższych od kilku dziesięcioleci. Ostatnia jego edycja ukazująca się już po śmierci autora została w stosunku do poprzednich zmieniona m.in. poprzez wprowadzenie aktualnych danych ilustrujących przebieg procesów demograficznych. M. Okólski, *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2004. E.Z. Zdrojewski, *Demografia dla ekonomistów*. Politechnika Koszalińska, Koszalin 2004. A. Gawryszewski, *Ludność Polski*, IGiPZ PAN, Warszawa 2005. M. Kędelski, J. Paradysz, *Demografia*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2006 – praca ta jest znaczącym, rzeczowym rozszerzeniem skryptu opublikowanego przez tych samych autorów i pod takim samym tytułem w roku 1990. J. Kurkiewicz (red.) *Procesy demograficzne i metody ich analizy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2010.

demograficznych, w którym mieszczą się struktury ludności, elementy ruchu naturalnego, demografia rodziny i gospodarstwa domowego, stan zdrowia oraz mobilność przestrzenna – w tym migracje ludności. Pisząc w rozdziale III o podstawowych zjawiskach stanowiących obszar badań Autorzy wyodrębniają jako autonomiczne kwestie m.in. postawy i zachowania prokreacyjne, kontrolę urodzeń i długowieczność.

Do pierwszej części, w rozumieniu rzeczowym, zaliczyłbym też ostatni (VIII) rozdział pracy zatytułowany *Podstawowe techniki analizy demograficznej*, gdyż stanowi on rozszerzenie kwestii omawianych w rozdziale II (takich jak – podstawowe miary, tablice trwania życia), ponadto przedstawia wcześniej w pracy niewspominane procedury analizy, takie na przykład jak: dekompozycja różnicy pomiędzy miarami syntetycznymi, korygowanie współczynników syntetycznych i pomiar selektywności zjawisk lub zdarzeń demograficznych.

Na nieco ponad stu stronach tekstu Autorzy zaprezentowali wprowadzenie do demografii, kompletne pod względem rzeczowym, biorące pod uwagę stan wiedzy w tej dziedzinie na początku bieżącego stulecia. Zamieszczane w pracy liczne egzemplifikacje odnoszące się do przedstawianych w rozdziałach II, III i VIII kwestii metodologicznych, proceduralnych oraz rzeczowych (przedmiotowych) stanowią dla Czytelnika ułatwienie ich percepcji, podobnie jak odsyłacze w postaci strzałek, kierujące do tych samych pojęć rozpatrywanych w innych miejscach książki, dające w powiązaniu z indeksem rzeczowym zamieszczonym na końcu podręcznika całkowite panowanie i kontrolę nad studiowanym tekstem.

Właściwością języka na przestrzeni całej pracy, szczególnie jednak w części dotychczas omawianej, jest przedstawianie w sposób skondensowany zagadnień i haseł, które mogłyby stanowić treść obszernych opracowań (w moim rozumieniu winno to być cechą każdego podręcznika). Oto przykład, dosłownie pierwszy z brzegu. Punkt 1.1 w rozdziale I nosi tytuł *Czym jest demografia?* Na przestrzeni zaledwie pięciu stron Autorzy w sposób kompetentny zdołali przedstawić rozbudowaną definicję tej dyscypliny, podać informacje o początkach badań ludnościowych w Europie, zasygnalizować i ocenić rozwój badań demograficznych w XIX i XX wieku w skali świata i w odniesieniu do Polski oraz zaprezentować subdyscypliny, które ukształtowały się w obrębie demografii, poczynając od drugiej połowy poprzedniego stulecia. Wszystko w sposób zachęcający Czytelnika do szerszego zajęcia się przedmiotem wraz ze wskazaniem lektur w tym względzie – jest to zasada przyjęta i respektowana na przestrzeni całej książki.

Pozostając jeszcze przy kwestii języka, bezspornie przychylnego Czytelnikowi, w kilku miejscach pracy można zauważyć zwroty lub pojęcia, których użycie jest dyskusyjne, np. na stronie 29 poligamia i promiskuityzm potraktowane zostały jako synonimy, a na stronie 31 Autorzy dwukrotnie używają słowa „fragment” w odniesieniu do społeczeństwa. Byłem też świadkiem trudności, jakie mieli studenci (europeistyki) z właściwym odczytywaniem danych z tablicy 3 s. 115, dość zasadniczych dla percepcji prowadzonego w tym miejscu wywodu. Fakt ten nie miał związku z językiem i wynikał raczej z dość złożonej konstrukcji tablicy. Na koniec uwag

dotyczących pierwszej części pracy zacytuję stwierdzenie ze strony 38, odzwierciedlające dylemat współczesnej demografii i będące jedną z ważniejszych konkluzji zamieszczonych w omawianej książce. „Współczesna demografia obfituje w płodne, spójne, często wysoce sformalizowane teorie podejmujące kwestie przyczynowości. Niezależnie od tej optymistycznej konstatacji trzeba zauważyć, iż w ostatnich kilku dekadach rozwój demografii w tej dziedzinie jest niezadawalający. Główną przyczyną tego stanu rzeczy upatruje się w dysproporcji między rozwojem technik analitycznych a rozwojem samej metody badawczej, na niekorzyść metody. Perfekcjonizm i wyrażowanie technik, zwłaszcza instrumentów analizy ilościowej, okazują się mało użyteczne, gdy metoda badawcza nie zawiera adekwatnych procedur interpretacji i wyjaśniania wyników analiz. Niektórzy autorzy postulują potrzebę zmiany jednego z fundamentów metody demografii – odejście od badania struktur i podjęcie w szerokim zakresie badania procesów. Oznacza to m.in. skupienie się na badaniu zachowań indywidualnych i ich kompleksowych uwarunkowań, na zmniejszeniu roli badań makrodemograficznych na rzecz badań mikrodemograficznych”. Z cytowanych stwierdzeń można pośrednio wyprowadzić pesymistyczny wniosek, iż poprawność warsztatowa, wynikająca z zachowania zasad i kolejności działań w pracy badawczej nad problemem (postawienie problemu → metoda rozwiązywania → narzędzia, procedury i techniki rozwiązywania → interpretacja uzyskanych rezultatów) nie gwarantuje w każdym przypadku wyników trafnie opisujących rzeczywistość, a zwłaszcza przyszłość demograficzną w dowolnej skali przestrzennej.

Część druga, dwukrotnie obszerniejsza w stosunku do dotychczas omawianej, mieści się w rozdziałach IV-VII, których tytuły (*Transformacja demograficzna, Demografia współczesnego świata, Podstawowe teorie oraz Polityka ludnościowa*) precyzyjnie zapowiadają przedstawianą w nich treść. Rozdział IV zawiera opisy podstawowych, ukierunkowanych zmian w procesach i zjawiskach demograficznych dokonujących się w długich okresach. Zmiany te przyjęto określać w demografii mianem przejścia albo tranzykcji lub transformacją. Dotyczą one takich zdarzeń, jak umieralność, rozrodczość, dynamika ludności, migracje. Rozpatrując transformacje demograficzne w kontekście modernizacji społeczno-ekonomicznej Autorzy omówili również powiązane z umieralnością przejście zdrowotne, problem urbanizacji, starzenie się ludności oraz ideę tzw. drugiego przejścia demograficznego. Kwestię przejścia demograficznego, jako zintegrowanej teorii, podjęto również w rozdziale VI, przedstawiającym „najważniejsze interpretacje teoretyczne zjawisk ludnościowych”, a więc teorie i doktryny ludnościowe. Dla studiujących demografię ogromną wartość poznawczą zawiera treść rozdziału V, przedstawiająca demografię współczesnego świata w ujęciu przeszłość-stan aktualny-perspektywy, jednak zgodnie z tytułem opis dotyczy głównie sytuacji dnia dzisiejszego i przyszłości. Autorzy zaprezentowali tu kolejno – rozwój i rozmieszczenie mieszkańców Ziemi oraz zróżnicowanie demograficzne według megaregionów świata. Oddzielne wątki analityczne w tym rozdziale dotyczą ludności Europy oraz Polski. Ponadto Czytelnik znajdzie tu rozważania dotyczące eksplozji demograficznej, demografii Afryki oraz

dwóch najludniejszych krajów Azji, a także uwagi dotyczące rozmiarów i kierunków migracji międzynarodowych w dobie globalizacji. Oddzielny punkt w rozpatrywanym rozdziale poświęcony został omówieniu problemu uciekinierów i uchodźstwa we współczesnym świecie. Trudna do precyzyjnego oszacowania liczebność tej subpopulacji w bieżącej dekadzie mieści się w przedziale 15–20 mln. Największa jej część lokalizuje się w Azji i Afryce. Nadając ostatniemu wątkowi w rozdziale V nieco patetyczny tytuł *Starość populacji – dziedzictwo historyczne i podstawowe wyzwanie dla przyszłości Europy*, Autorzy wskazują na ciągłość i nieuchronność procesu starzenia się populacji krajów europejskich, podkreślając iż nawet powiększające się permanentnie do roku 2050 liczebności młodych imigrantów z zewnątrz nie powstrzymałyby w krajach Unii Europejskiej wzrostu obciążenia ludźmi starymi (L_{65+}/L_{15-64}). Dopiero roczny efekt migracji zewnętrznych rzędu 13–14 mln mógłby ustabilizować w dłuższym okresie poziom wymienionego wskaźnika. Zaprezentowane analizy dowodzą, choć Autorzy tego wprost nie stwierdzają, że Europa coraz bardziej traci swoją wcześniejszą pozycję (choćby sprzed 100 lat) na demograficznej mapie świata. W mniejszym stopniu uwaga ta dotyczy również obydwu Ameryk. Umacnia się natomiast na drugiej pozycji kontynent afrykański i proces ten utrzymywać się będzie również w nieodległej przyszłości.

W rozdziale VI, zawierającym interpretację treści głównych teorii i doktryn ludnościowych, ogólnych i tych odnoszących się do poszczególnych procesów i zjawisk (małżeństwo, płodność, umieralność, migracje, długowieczność), Czytelnik trafia ponownie na rozważania dotyczące przejścia demograficznego oraz idei drugiego przejścia, prowadzone już, ale w zgoła innym kontekście, w rozdziale zatytułowanym *Transformacje demograficzne*. Ważną rolę w porządkowaniu dalszego wykładu pełni treść punktu 6.1 przedstawiająca główne nurty teoretyczne funkcjonujące w demografii. Autorzy wymieniają tu nurt normatywny (w którym mieści się populacjonizm, antypopulacjonizm i optimum ludnościowe) oraz nurt analityczny. Wszystkie omawiane dalej w rozdziale koncepcje teoretyczne traktujące o procesach demograficznych nazywane są teoriami (teoria ludności Malthusa, teoria ludności optymalnej, teoria przejścia demograficznego, itd.). Zastrzeżenie do takiego podejścia może wynikać stąd, iż milcząco uznaje ono pojęcia teoria i doktryna jako równorzędne. Tymczasem doktryna, bez względu na jej powodzenie i zasięg oddziaływania może uzyskać status teorii naukowej dopiero po wielokrotnej, pozytywnej weryfikacji. Wcześniej zaś winna być traktowana jako hipoteza. W takim rozumieniu prawo ludności Th. Malthusa, podobnie jak optimum zaludnienia formułowane w różnych epokach historycznych, należą do doktryn.

W przedostatnim (VII) rozdziale pracy omówiona została istota polityki ludnościowej w szerszym rozumieniu tego pojęcia. Podejście takie oprócz oddziaływania instrumentami ekonomicznymi, prawnoadministracyjnymi i propagandowymi na poziom rozrodczości oraz wielkość i strukturę rodzin (polityka wzrostu demograficznego, polityka rodzinna), uwzględnia i zaleca również działania prowadzące do poprawy i wyrównywania stanu zdrowia populacji oraz wskazuje na potrzebę

sterowania rozmiarami i kierunkami migracji wewnętrznych i zagranicznych prowadzącego do rozmieszczenia ludności (na danym obszarze, którym najczęściej jest kraj) uznawanego za korzystny lub pożądany.

Pracę zamyka krótka nota bibliograficzna rekomendująca ważniejsze światowe i polskie publikacje z zakresu problematyki ludnościowej. Oprócz sugerowanych po każdym tematycznym punkcie jednej lub kilku lektur szerzej traktujących o przedstawianych w podręczniku zagadnieniach Autorzy zamieścili, poza tekstem głównym, obszerną bibliografię przedmiotu.

Książka Marka Okólskiego i Agnieszki Fihel może być traktowana jako swoista *summa demographiae MMXI*, w innym jednak rozumieniu niż jest nią na przykład przywoływane w omawianej pracy czterotomowe dzieło – *Demography: Analysis and Synthesis. A Treatise in Population Studies*, pod redakcją G. Caselli, J. Vallin i G. Wunscha, które powstawało przy udziale ponad sześćdziesięciu autorów.

Jerzy T. Kowaleski